

Dobos István: Az idegenség retorikája - A *Puszták népe* újraolvasása

„Saját nyelvünkben otthon véljük magunkat, úgy érezzük, hogy a nyelv, amelyet a magunkénak nevezünk, amelytől – így hisszük – nem vagyunk elidegenedve, meghittséget, biztosságot, védelmet ad. A fordítás azt mutatja, hogy az elidegenedtség épp eredeti nyelvünkben a legerősebb, eredeti nyelvünk csonkasága ugyanis különleges idegenséget és különleges szenvedést ró ránk.“ de Man¹

„ha a nyelvek közötti fordítás kudarcra radikálisan redukálhatatlan, akkor az egyik nyelvtől a másikig való mozgásban a tét kevésbé a fordítás önmaga, mint *önmagunk* fordítása – a nyelvek másságára.“ Shoshana Felman²

I. Elméleti megfontolások

A kiindulópontként választott idézetek a retorika és a pszichoanalízis határterületén keletkezett munkákra hivatottak utalni, mert ezek együttesen olyan nyelv- és szubjektumelméleti alapot szolgáltatnak az önéletrajz kortárs megközelítései számára, amelyről az idegenség retorikájának értelmezése kiindulhat. Azért is szükséges utalnom erre a nézőpontra, amely az amerikai és a francia kontextusok kölcsönös egymásra hatásával hívható létre, hogy előkészítsem ettől eltérő távlatú, döntő részben elbeszélés-poétikai és hermeneutikai megfontolásokat érvényesítő műértelmezésem.

Emlékezhetünk rá, hogy Freud az idegent tudattalannak hívta, idegen nyelvhez hasonlította, amelyet képtelenség megérteni. A pszichoanalízis idegenség-tapasztalata felől kerül szembe Lacan a nyelv, a retorika kérdésével. Az idegenség retorikájának kortárs elméleti megközelítése szerint az idegenség retorikus jelenség, amely a pszichoanalízis Lacan által képviselt iskolája s a de Man névéhez kapcsolható retorikai olvasás kölcsönös áthelyezésével (displacement) értelmezhető. Hogy példát is mondjak: az eredeti nyelv idegensége az anyanyelvet használó számára éppoly fenyegető, mint a saját idegenségének, a tudattalannak a tapasztalata a stabilitását veszített szubjektum számára. Shoshana Felman hívja fel a figyelmet arra, hogy Freud az *elfojtás* működését a fordításhoz hasonlította, s a fordítás kudarcaként értelmezte.³ Lacan a nyelv és az idegenség, a tudattalan kölcsönös megvilágításának a lehetőségét hangsúlyozta. de Man vonakodott méltányolni a pszichoanalízis retorikus áthelyezéseit, mégsem állt tőle teljesen távol az efféle gondolkodásmód, amennyiben a retorika elvezette *a tudattalan és a nyelv* viszonyára vonatkozó kérdés felvetéséig: „A nyelv korántsem tekinthető a pszichikus energiák szolgálatában álló eszköznek, hanem éppen ellenkezőleg: e ponton felvetődik annak lehetősége, hogy a késztetések, helyettesítések, elfojtások és reprezentációk egész építménye nem más, mint a nyelv – mindenfajta figurációt vagy jelentést megelőző – abszolút véletlenszerűségének aberráns, metaforikus

¹ Paul de Man: Walter Benjamin *A műfordító feladata* című írásáról. Átváltozások, 1994/2. 71.p. Király Edit fordítása

² Shoshana Felman: *Writing and Madness - Literature - / Philosophy / Psychoanalysis*. New York, Cornell UP, 1985.19.p. Somogyi Gyula fordítása

³ Shoshana Felman szerk. *Yale French Studies 55/56 - Literature and Psychoanalysis - The Question of Reading: Otherwise*. New Haven: Yale University Press 2.p. ; Shoshana Felman: *Writing and Madness - Literature - / Philosophy / Psychoanalysis*. New York, Cornell University Press, 1985.18.p.

korrelátuma.⁴ E felfogásból következően nyilvánvaló, hogy a nyelv nem áll sem a tudat, sem a tudattalan diszkurzusának szolgálatában, hiszen a nyelv határozza meg mindkettőt, s így az olvasás távlatába helyezve ez azt jelenti, hogy a befogadó maga is részese a szöveg retorikai struktúrájának.

Műértelmezésre vállalkozó tanulmányom bevezetésének a kérdésfeltevése azt remélem igazolja a megkülönböztetés jogosultságát az idegenség retorikájának retorikus és nem elsődlegesen retorikus olvasása között. Ez utóbbi legátfogóbb értelemben az idegenséget esztétikai tapasztalatként közvetítő retorikai alakzatok értelmezésére vállalkozik. Az elbeszélés-poétikai megközelítés nem tekint el a nyelvi működés vizsgálatától, s az idegenség retorikáját esztétikai tapasztalatként értelmezi. Elsőként az önéletrajzi működés szabályrendszerét építi fel hasonló értelemben, ahogy Derrida beszélt a műfaj törvényéről a *La loi du genre*-ban⁵, majd az így nyert értelmező segítségével felkutatja azokat a jelölő folyamatokat, amelyek újjászervezik a műfaj törvényszerűségeit. A hatását tekintve „disszeminatív” nyelvi-poétikai eljárásokat a kontextustól függően lehet úgy is értelmezni mint az idegenség retorikájának megvalósulásait. Ebben az esetben az interpretáció a műfaji értelmező segítségével közvetít idegenség-tapasztalatot, magától értetődően annak függvényében, hogy az önéletrajznak mely műfaji elgondolásából indul ki az értelmezés.

II. Műértelmezés

Aligha kézenfekvő, miért a *Puszták népét* választottam mint különösen alkalmas szöveget a tanulmány címében megjelölt tárgy kifejtéséhez. Talán nem árt hangsúlyozni, hogy az irodalomtörténet-írás elsősorban kultúrahordozó alkotásként őrizte meg Illyés művét.⁶ Természetesen döntésem mellett érvelhetek azzal, hogy az önéletrajzi forma a családtörténeti elbeszélést kiteljesítve a kulturális antropológia számára is hasznosítható képet ad a dunántúli nagybirtokokon élő cselédség civilizációtól elzárt világáról a napi étrend, a munkafolyamatok, az étkezési szokások részletes leírásával; a jövedelemviszonyok, az egészségi állapotok, a nemi szokások, a hiedelemvilág bemutatásával. Ennél nyomósabb érvnek vélem, hogy az újraolvasást irányító távlatból a *Puszták népe* mindenekelőtt az *idegenség tapasztalatát közvetítő retorikai megalkotottságával* mutatkozik megkerülhetetlennek. Számomra a könyv alapkérdése az idegenség közvetíthetőségében összegezhető; közelebről abban, képes-e feloldani az önéletrajzi elbeszélő az elsajátítás és az idegenség megőrzése közti feszültséget.⁷ Az önéletírás céljának megfogalmazása az újraolvasásnak azt a döntő fontosságú dilemmáját vetíti előre, hogy vajon

⁴ Paul de Man: *Az olvasás allegóriái - Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*. Fordította Fogarasi György. Szeged, Ictus, 1999. 401.p.

⁵ „Minden szöveg részesül egy vagy több műfajból, nincs szöveg műfaj nélkül, mindig műfaj és műfajok vannak, de ez a részesülés soha sem odatartozás.” Derrida a részesül, a *participe* alakot dőlt betűvel emeli ki az eredeti szövegben. Vö. Jacques Derrida: *La loi du genre, Parages*, Paris:Galilée, 1986. 264. p.

⁶ Természetesen Illyés művéről születtek elsődlegesen elbeszélés-poétikai szempontokat érvényesítő műértelmezések is különösen a nyolcvanas években. A kínálkozó példák közül az alábbi tanulmányokra lehet itt utalni: Szegedy-Maszák Mihály: *Többértelműség a Puszták népében*. Alföld, 1982/11. 53-61.p. - Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata*. in *Műalkotás - Szöveg - Hatás*. Bp., Magvető, 1987. 94-119.p. (A tanulmány első megjelenése: Kortárs, 1983/2. 288-299.p.) - Németh G. Béla: *Erkölcsei autonómia - Művészi autonómia. A Puszták népe műfaji kérdéseiről*. in *Hosszmetsetek és keresztmetsetek*. Bp., Szépirodalmi, 1987.339-350.p. - Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1989. 68-82. p.

⁷ Lásd ezzel kapcsolatban: Alois Wierlacher szerk.: *Kulturthema Fremdheit. Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissenschaftlicher Fremdeheitsforschung*. München, 1993. - Ismertetés: S. Varga Pál: *Idegenségtudomány*. Buksz, 1996. Tavasz, 16-26. p.

meghaladja-e a színre vitt emlékezés a származás, az elsajátított szokásrendszer elsődlegességét valló szemléletet, s ennek következtében az átélő én belső nézőpontjának kizárólagos érvényét az önértelmezésben: „Nem saját életemről akarok itt rajzot adni; ... egy népréteg lelkületét szeretném ábrázolni, ez minden törekvésem. Ha itt-ott mégis saját élményeimmel hozakodom elő, ezek az élmények csak magyarázó ábrák. Ami emléket feltárok, azért tárom fel, hogy rajtuk át próbáljak leereszkedni abba a mélyen fekvő, forró rétegbe, amely rettegve rejti gomolygó világát minden idegen tekintettől, még a tárgyilagos napvilágtól is, és amelyet tapasztalatból tudom, ha megismerni esetleg megismerhet is más, érteni csak az tud, aki belőle származott.“ (33.p.)⁸

Illyés műve hamisítatlanul egyéni személyiségkonstrukciót képvisel a magyar irodalomban. Mozgó identitású önéletrajzi szubjektumot teremt az epikai távlatok felsokszorozásával; magyarán az értekező, az életképfestő, a néprajzi leírásra vállalkozó, a vallomást tevő, a szemlélő s a résztvevő elbeszélői szerepkörök váltogatásával. A szöveg folyton elmozdul valamilyen műfaj irányába: a szociográfia, az értekezés, az életkép, a leírás vagy éppenséggel a vallomás felé, s a beszédhelyzet megváltozásával az olvasó is távlatváltásra kényszerül.⁹ Itt az esztétikai tapasztalat részeként létrejövő idegenség valójában ennek a kiterjedt értelmű mozgó identitásnak a megértésére szólít fel.¹⁰

A *Puszták népe* önéletírásnak tekinthető, amennyiben narrációját a múltba visszatekintő helyzet jellemzi, elbeszélője saját személyes életét építi újra, visszaemlékező formában előadva. Illyés könyve viszont nem érvényesíti a korszak önéletrajzainak hagyományos történet - központúságát. Felfüggeszti az elbeszélés célulvű folyamatát, fellazítja a történet egyes elemeit egymáshoz kapcsoló diszkurzív logikát, s megbontja a valóság tapasztalatának megfelelő idő- s térvizonyokat. Kiaknázza az elbeszélői távlatok felsokszorozásával létrehozott nyitott szerkezetnek azokat a lehetőségeit, amelyek szabadon engedik érvényesülni az alkotó olvasás lehetőségeit. A kihagyás, a sorrendcsere, a szövegrészek véletlenszerű kapcsolódása, a történetek mellérendelő viszonya, életkép és értekezés váltakozása az önéletírás műfaji hagyományától eltérő szabályrendszert alkot a könyvben. Illyés önéletírása viszont a visszaemlékezés színrevitelében kiaknázza azt a hatáslehetőséget, hogy az *önéletrajzi szerződés*¹¹ által megpecsételt olvasást a kitaláltság gyanúja kíséri, a fikció esetében viszont az olvasó hasonlóságokat kísérel meg találni az elbeszélő és a szereplő között. „Nemcsak azt mondom, ami velem történet; azt is, ami velem történhetett volna, mert társaimmal megesett; emlékezetemben fölcserélődnek és összefolynak azok az események, amelyeknek

⁸ Az idézetet követő zárójelben közölt lapszámok a szövegben az alábbi kiadásra vonatkoznak: Illyés Gyula: *Puszták népe*. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1964.

⁹ Szegedy-Maszák Mihály idézett tanulmányában műfaji hagyományok kölcsönhatására mutat rá.

¹⁰ Korántsem kézenfekvő azonban, ha személyiségkonstrukcióról beszélek milyen értelemben használom az önéletírás fogalmát, hisz köztudott, hogy az 1970-es évektől kezdve az önéletrajzot övező elméleti viták fokozatosan felszámolták a műfaj legfontosabb építőelemeit. Elsőként említhető ebben a sorban az önéletrajzi szubjektum fogalma, amelynek mibenléte éppoly kétségessé vált, mint az én nyelvi megfogalmazásának lehetősége. Nem teljesen indokolatlan erre a későbbi fejleményre emlékeztetni az olvasót, mert talán éppen e távlat mutathatja meg, hogyan képes színre vinni e mozgó műfaji identitású mű az önéletrajzi szubjektum átváltozását. A *Puszták népe* éppen e tulajdonsága révén foglalhat el megkülönböztetett helyet a XX. századi magyar önéletrajzi irodalom három paradigmikusnak tekinthető személyiség felfogása mellett. Némi egyszerűsítéssel ebben a rendszerben az én integritásába vetett hitet képviselheti Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*, az én-határok feloldódását Szabó Lőrinc: *Tücsökzene*, a posztmodern én-megsokszorozódást pedig Esterházy Péter: *Harmonia caelestis* című műve.

¹¹ Az önéletrajzi szerződés fogalmának értelmezéséhez lásd: Philippe Lejeune: *Le Pacte autobiographique*. Editions du Seuil, Paris, 1975.- uő: *Moi aussi*. Editions du Seuil, 1986.

szereplője, s amelyeknek csak szemlélője voltam.” (189.p.) Illyés műve fönn tudja tartani a feszültséget e kétféle önéletrajzi szerződés között. Hogy példát is mondjak: közvetlenül a személyes névmások, az egyes és többes szám első személy felcserélésében mutatkozik meg a kétféle valóságossággal történő játék. „első személyben folyó szavaim úgy tágulnak, ha tágulnak, rég elfeledett, idegen életek vallomásává.” (190.p.) Másutt fokozza ezt a feszültséget az értekező és a visszaemlékező kétféle elbeszélői szerepének ellentétével: „Mi gyerekek ... a gyerekek úgy élnek a pusztán, olyan szabadon, akár a határban s a házak között felügyelet nélkül összevissza bolyongó állatok. (189.p.)

Az elbeszélő és az elbeszélői én közötti változó távolság értelmezése, mely szükségképpen idegenség - tapasztalatot hív létre a szöveg fontos jelentésalkotó eleme. Az önéletrajzi elbeszélő magatartását az elszakadás-azonosulás dinamikája határozza meg az elbeszélő önéletrajzi én vonatkozásában is.

Mit értek mozgó identitáson az önéletrajzi elbeszélő viszonylatában? Elsősorban átváltozási készségét, amely része stabilitásra irányuló gyötrelmes erőfeszítésének. Gyökereit kutatva a visszaemlékező ezért szabadulhat meg az idegenség elhárításának *eredendő* kényszerétől.

Az elbeszélő olyan világot mutat meg, amely az idegenség és az ismerőség közötti hely tapasztalatában részesíti az olvasót. Ez a hely itt nemcsak *térbeliséget* jelöl, tehát az önéletrajzi én gyermekkorának különleges színterét, hanem meghatározza a visszatekintő elbeszélő értelmezői helyzetét. Azt az összetett szellemi pozíciót, amelyre a folytonos érzelmi-gondolati mozgás jellemző: odatartozás és elhatárolódás, elszakadás és visszatérés egymást váltó játéka. Másfelől megfigyelő és átélő én horizontja között jön létre szüntelen mozgás azáltal, hogy az értekező személytelen távlatát kiegészíti, mintegy hitelesíti az emlékező személyes nézőpontja. „A puszták népe, tapasztalatból, saját magamon észlelt tapasztalatból tudom, szolganép.” (10.p.) „öszönösen ismer minden házi szokást, mindenre kapható s dolga végeztével egy figyelmeztető szempillantás nélkül kiódalog a szobából csak úgy, mint az életből vagy a történelemből.” (11.p.) Az önéletrajzi én megalkotása elválaszthatatlan a történelem, a kulturális tradíció elsajátításától a *Puszták népében*: „- így él emlékezetemben az az idő. Egy grófi uradalom és öt - hat falu, ha felidézem őket, most látom, hogy a sors már bölcsöm köré odarakta, amit a történelemből és Magyarországból meg kellett tanulnom egy életre.” (25.p.) E szélesebb hatókörű hagyomány emlékezete elhalványult, akárcsak az önéletrajzi én elsüllyedt személyes múlt ideje, s így e kétféle hagyomány megértése során hasonló nehézségekkel találja szemben magát a visszaemlékező, mint az értekezésre vállalkozó elbeszélő.

A személyiség nyelvi megalkotása még ennél is összetettebb vonatkozásrendszerben történik, ha tekintetbe vesszük, hogy az emlékező és a felidézett szereplő megnyilatkozásai a szokványostól eltérő időviszonyok között értelmezhetők. Az időrend összezavarása jelzi az elbeszélő én összetett helyzetét, gondolati viszonyulásának távlatoktól függő változását az alábbi szövegrészletben: „Azonosítottam magam, ha csak a lélek egy kis reflexmozdulatának erejéig is, a pusztaiakkal? Még messze voltam attól. Aki a cselédházak közül indul embernek, az kezdetben oly törvényszerűen lelöki magáról és elfeledi pusztai mivoltát, akár ebihalalakját a béka. Ez a fejlődés útja és nincs más út. Szívet és tüdőt kell cserélnie annak, aki a puszták levegőjét elhagyja, különben elpusztul az új környezetben. S szinte a világot kell megkerülnie, ha újra vissza akar jutni.” (17. p.) Az önéletrajzi én sugalmazása szerint az azonosulás előfeltétele az eltávolodás, a visszatérése pedig az elszakadás. Az önéletírás visszatérést jelent a gyermekkor világába: az írói tevékenység könyvbéli metaforája magában rejt az elbeszélői távlatok

felsokszorozásának indítékát: „A tavasszal megtérő gólyák, amelyek világrészeket nyílegyenesen repülnek át, órákig keringenek régi fészük fölött, míg végre leszállnak. Mitől tartanak? Minden ágat megvizsgálunk benne. Így közeledtem én is, így vizsgáltam gyerekkorom ágyát - magától kell kiderülnie, hogy mivégre.”(18. p.) Az önéletrajz írója e metafora kiterjesztésével ad magyarázatot az elbeszélő folytonos átváltozását és visszahasonulását dinamikusan közvetítő távlatváltásokra: „A vidéki, aki a hazáról kezd beszélni, az előbb-utóbb a szülőföldre, a „szűkebb pátriára” lyukad ki: egy falura és legeslegvégül egy udvarra, onnan a konyhán át egy kétaablakos szobára, amelyben anyja nyelvét megtanulta. Vagyis öntudatlanul újra éli visszafelé egy szó történetét, ízleli az ősi pillanatot, amidőn a ház és a haza egy dolgot jelentett.” (20.p.) A térbe kivetülő lelkiállapotok poétikájával az önéletíró azt sugalmazza, hogy „a táj szelleme azonos a benne élő lelkével, vagyis mindenki szülőhelyéhez tartozik földrajzi értelemben és gondolkodásmód tekintetében”.¹² Ezzel magyarázható, hogy a helyváltoztatás idegenséget vált ki az elbeszélőből: „Most idegenek voltunk, földönfutók, számon kívül maradtak. Ha valaki ránk nézett, mintha a világból akart volna kinézni. Nem mertünk az emberek szeme elé kerülni. (308.p.)“ A visszaemlékező a térbeliségtől elválaszthatatlannak véli a lelki hangoltságot, ezért a hétköznapi helyváltoztatás, a faluba költözés következtében mintha jóvátehetetlenül elszakadna saját létezésének terétől. Az életformaváltást feloldhatatlan idegenség-tapasztalat kíséri, s így eldöntetlenül marad az a végtelen vita, amelyet az értekező önmagával folytat hagyományörzés és fejlődés, saját és idegen, elszakadás és visszatalálás összeegyeztethetőségéről. Az értekezésből emlékezésre váltó elbeszélő érzékelésmódjával, térbeliesülő gondolkodásával magyarázható az önéletírás szabadabb időrendje, a felidézett emlékek mozaikszerűsége. Véleményem szerint a lazább szerkesztés a példázatszerű történetmondás céljává az elbizonytalanodásával is összefüggésbe hozható:“ Már nem tudnám megmondani mikor álltam meg a felfelé vivő, veszélyes lépcsőn s fordultam azok felé, akik a család kis szigete körül s néha bele is kapaszkodva kétségbeesetten küzdöttek az árral. A szegénységgel, nyomorral, elnyomatással, amely gyerekkorom idejében már ismét a rendes, történelmi mértékben öntötte el a pusztát.” (97.p.)

A visszaemlékező az epikai távlatok felsokszorozásával szemléletes példák sokaságával győzheti meg az olvasót arról, hogy a cselédek létformája hamisítatlanul egyéni jellegű. Másfelől ez a vándorló nézőpont képes ellenállni a Rousseau nevével fémjelezhető eszményítésnek. Az olvasóra tett hatás szempontjából a távlatváltásoknak nem utolsó sorban az a szerepe, hogy részesüljön a befogadó az átélő én tapasztalatából. Az a világ, amit az önéletíró bemutat szinte hozzáférhetetlenül elszigetelt, zárt, elkülönült kisvilágok sorozatából áll: „Tíz-húsz kilométerre a régi pusztától olyan idegenség, mintha egy másik csillagra kerültek volna, egy havas és hideg bolygóra, ahol más szívű lények élnek.” (301.p.)

Magam úgy látom, hogy a belső nézőpontot érvényesítő szövegrészletekben sem vállal teljes azonosságot a saját gyerekkorát felidéző elbeszélő a cselédséggel. Távol áll tőle a nagy megtérők otthonrajongása, a pusztai lét nem emlékeztet nála afféle elveszett édenkertre, amely a dolgok természetes rendjét őrzi, bár az értekező tagadhatatlanul hangot ad modernizációval szembeni gyanakvásának, sőt, idegenkedésének szerteágazó kultúrkritikai fejtegetéseiben:“A termelés mindjobban leveti feudális és a feudalizmus ráncai közt ilyen alakban itt-ott fennmaradó patriarkális formáját és a kapitalizmusba öltözködik. A hűbéri földeken megjelennek a szántógépek és a racionális gazdálkodás újkori, művelt alkalmazottai, akik a

¹² Szegedy-Maszák Mihály im.55.p.

cselédek magázzák, de úgy kezelik őket, olyan ridegen, könyörtelenül, akár a gépeket, akár a gyári munkásokat. A pusztá üzemmé változik. A mocsarakat lecsapolják, az erdőket kitépik. A léleknek azonban mélyebbek a gyökerei, az még ellenáll.“ (50.p.)

A történetmondó különböző távolságot tart emlékképeitől, alapvetően annak függvényében, hogyan értékelhető az elbeszélő mai szemszögéből egykor tanúsított magatartása. Az emlékezés és a múltbeli események ideje között lehetőség nyílik az átjárásra, mivel áthatja egymást a felidéző és az emlékező, az értekező és a történetmondó gondolkodása. Ezt a gondolkodást döntően az egymásnak ellentmondó igazságok elfogadása határozza meg, ugyanis erre ösztönzi az elbeszélőt katolikus-protestáns neveltetése: „Kétlaki lettem, - akkor ébredtem rá, amikor már nem változtathattam rajta: mindkét félnél el voltam szegődve. ... Arra tanítottak, hogy a szembenálló felek közül mindkettőnek igaza lehet“ (67.p.) Feltevésem szerint a mű egészének világképe e szemlélet meghaladásaként is értékelhető, amennyiben az értelmezve elsajátított idegen megértése biztosítja hatását, s nem a szembenálló igazságok egyforma érvényességének elismerése. E megértő viszonyulás ösztönzi az elbeszélőt a szüntelen önvizsgálatra. „Harc előtt mindig magammal kell megütköznöm.“(67.p.) Az efféle megnyilatkozások - melyekben az elbeszélő késznek mutatkozik arra, hogy a sajátban fedezze fel az idegent - arra figyelmeztetnek, hogy a *Puszták népe* bár kétségtelenül felfogható eszméltető szociográfiaként, s olvasható a társadalom lelkiismeretét fölébresztő röpiratként is, lényegesen összetettebb jelentésű, mint vélnénk.

Való igaz, központi kérdése a könyvnek, a parasztságból jött, saját közösségétől elszakadt s oda visszatérni képtelen értelmiségi otthontalansága, önazonosságának megtalálásáért folytatott küzdelme. Véleményem szerint az idegenségtapasztalatot közvetítő retorikai eljárások összetettsége fékezi a szövegben kétségtelen jelen lévő példázatszerűség kiteljesedését. Másfelől az identitás mibenlétének kérdését némileg módosítja, ha a saját idegenségének megértése jegyében értelmezi az olvasó elidegenedés és visszatérés hatását a *Puszták népében*.

Tanulmányom hátralevő részében elsőként az idegenség-tapasztalatot közvetítő retorikai alapformákra mutatok rá felsorolásszerűen, majd végezetül azt mérlegelem hogyan kísérel meg az elbeszélő a saját idegenségének megértését.

Talán a legszembetűnőbb retorikai alapformában az *etnográfus beszédmódja meghatározott idegenség - tapasztalatra hívja fel az olvasó figyelmét*. Az értekező elbeszélő a pusztai nép életének bemutatását nehezebbnek véli, mint egy közép-afrikai nép tanulmányozását: „a kutyák egyszer egy lerágott lábfejet hoztak a pusztára. ... A világ rejtelmes és borzalmas volt.“(251.p.) Az ünnepek, például a lakodalom „valami barbár, öncsonkító, vad emberáldozathoz hasonlított.“(192.p.) „Mint a csurungák népe, úgy élünk, mint a vadnépek fiai.“ (197.p.) „Mintha a falvakban három egymástól vadidegen néptörzs élt volna, amelyek egymás nyelvét sem ismerték.“ (302.p.) Itt szokás az íróra oly jellemző tárgyias előadásmódról, értekező nyelvhasználatról beszélni, jobbra az elbeszélő önértelmezésének útmutatásaira hagyatkozva: „hány ember maradhat meg a pusztán, ha a puszták megmaradnak? Ez kiszámíthatatlan s tán már nem is irodalmi vagy politikai, hanem gazdasági, tehát teljesen kérdés. Maradjunk továbbá is a tárgyilagos megállapításoknál.“(300.p.) Ennek a beállításnak némileg ellentmond a hiperbola feltűnően gyakori előfordulása a szövegben. A szenvtelenség színlelése, mint részlegesen uralható nyelvi cselekvés arra figyelmeztet, hogy a kifejezésforma és a kijelentés tartalma között támadó feszültség retorikai forrása valójában a higgadt értekező beszédhelyzetét felforgató indulat, amely váratlan nyelvi eseményként tör

felszínre, s a maga el nem rejtettségében eszméltető erejű. Az önkéntelen kitárulkozás a nyelv idegenségének kifejeződése, amennyiben az elleplezés beszédmódjaként működtetett személytelenségen felülkerekedik az elégtételt követelő szenvedély. Magyarán a szöveg retorikai összetettsége azt teszi érzékelhetővé az olvasó számára, hogy az önéletrajzi elbeszélő kiszolgáltató a nyelv létesítő erejének: „Megtörténik, hogy egy - egy tönkrement falusi gazda is elszegődik cselédnek. Alig van, aki helyben marad, nem bírja ki az új talajt. ... Próbálnak a pusztai munkamenethez igazodni, de tíz közül, ha egynek sikerül. S előbb - utóbb vagy a betegség, vagy maguk a cselédek vetik ki a pusztáról. A takarékoságot túlzásba viszik, az igaz, s találékonyságuk kimeríthetetlen. Bizonyos, hogy más munkabeosztással, más bánásmóddal jobban nem csupán a földbirtokos osztály, amelynek érdekeit szerző nem tartja közvetlenül szem előtt, mert azok taglalása meghaladja ismereteit s jelen műve keretét - de a nemzeti termelés, az kétségtelenül eredményesebb volna.“ (148.p.) Az értekező ironiája másfelől szintén felforgató hatású. „Megesett, hogy párhuzamosan lakodalom és temetés előkészületei folytak, s közben a kanász fejszével kergette leányát föl-alá a gyülekező sokadalomban. Az ürgepusztaiak élték az életet.”(175. p.)

Máskor a felidézett gyermeki én döbbenetszerű álmélkodása közvetíti az idegenség tapasztalatát. Példaként említhető, ahogy a kilencéves korában először faluba került kisfiút: „Szünni nem akaró csodálatba és rémületbe ejti”, hogy létezik olyan településforma, ahol „szabályosan egymás mellé épített házak és közöttük utcák” vannak. A térbeli mássággal szemben megnyilvánuló bizalmatlanság itt antropológiai tulajdonságként mutatja meg, hogy a civilizációtól elzárt világban felnövő gyermek hogyan kötődik a szülőföldhöz. Számára az ismert terület nyújt biztonságot, s félelmet vált ki belőle a fenyegető idegen térbeli reprezentációja. „még napok múlva is csak ... kézenfogva tudtak kikényszeríteni” (7.p.)

Az idegenség retorikájának újabb alakzatában *az elbeszélt gyermekkori én gondolkodásának horizontján jelenik meg később tudatosított idegenség-tapasztalat.* Ebben az esetben horizontmozgást eredményez az emlékező és a felidézett én távlatainak egymásba játszása. „A puszták népét, valami homályos ösztönből vagy szégyenkezésből, sokáig nem is tekintetem a magyar nemzethez tartozónak. Gyermekkoromban sehogy sem tudtam azonosítani azzal a hősiessé, harcias, dicső néppel, amilyenek a magyart ott a pusztai iskolában tanultam.” (9.p.) Az idegenség tapasztalatát közvetíti az elbeszélés, amikor megjeleníti milyen kép él egy-egy Magyarországra látogató nyugati utazóban egy másik kultúráról. *Magyarországon járt külföldiek véleményét mérlegelve* meghökkentő, váratlan szembesülésekre kényszerül. „Micsoda magyarokkal érintkeztek ezek?” (9.p.) A lehető leggazdaságosabb kifejtéssel most már valóban csak felsorolásszerűen érintem az idegenségtapasztalatot közvetítő retorikai alapformákat. *Idegen jön ebbe a zárt világba.* A pusztaiak távlatából jelenik meg az idegen, s ez az elsajátított tapasztalat vezeti el az elbeszélőt a pusztaiak másként értéséhez.

A gyermek tanú nézőpontját érvényesítve megszégyenülést kiváltó tapasztalatot idéz fel a felnőtt elbeszélő. Az idegenségre a felidézett én eszmél rá. Példaként említhetem a kamaszkorú elbeszélő távoli rokonáról szóló történetet, aki bíró lett, s, amikor szüleit meglátogatja a családi asztalnál „úgy tekintgetnek rá „mint egy túlvilági lényre, mint egy isteni küldöttre. Számomra a legcsodálatosabb az volt, ahogy a fiú viselkedett. Elfogadta és természetesen tartotta a hódolatot. Az ősi ösztön alapján ő magamagát is tisztelte és úgy is viselkedett.” ... „Csak később jutott eszembe s öntött el miatta a pír, hogy a hangot én is átvettem; szívem körül a tündöklés melegével játszottam a hitvány komédiát, amelyet a hallgatóság értelmetlenül, de tán épp azért vallásos boldogsággal figyelt.” (15. p.) Itt az azonosulás éppenséggel

lealacsonyít, szégyenérzetet, vált ki az elbeszélőből. A közösséghez tartozás vágya félelemmel társul, amennyiben a személyiség elvesztésével fenyeget, s antropológiai tulajdonságként mutatja föl az én-határok feloldódásának lehetőségét: „Homéroszi kacagások kavarták a sűrű cigarettafüstöt. »Na, erre iszunk egyet!« Velük nevettem én is ... döbbenve állapítottam meg, mily kevés kellene, hogy elkeveredjem ebben a társaságban, mily kevés ahhoz, hogy osztozkodásom a derűben egészen őszinte legyen. Talán ez az igazi élet. A szadizmusnak ez az öntudatlan vállalása s az én lelkifurdalásom a betegség? Szerencsére mindig akadt valaki, aki túllőtt a célon. Karonfogtak, s azzal a nyálas bizalmaskodással, amellyel a félműveltek az írók kitüntetik (mert az mindenkit megért s mint »bohém«, ingyence a szennynek), olyan eseteket meséltek el, röhögéssel leplezve a szemérmertlenséget, s kérdéseimre olyan részleteket tártak fel, hogy ha más nem, ízlésem figyelmeztetett feladatomra. - »Ebből igazán jó kis történetet kerekíthetsz! ...« Alig győztem hallgatni. - Megengeded, hogy jegyzeteket készítek? - vettem közbe. A kérdezett rámhunyoritott: - »Természetesen név nélkül pajtikám ...« - Természetesen, - feleltem.“ (212.p.)

Máskor hallomásból ismert anekdotikus történetek, helyzetek, magyarázatok közvetítik az idegenség tapasztalatát. Jellemző, ahogy az elbeszélő felkavaró személyes élménnyel egészíti ki a fölényesen derűs anekdotát, s a távlatok felsokszorozásával meghaladja az idegenséget lekicsinylő szemléletet.¹³

A családtörténet mesélője rendszerint meghatározott idegenség-tapasztalatról ad számot. Az elbeszélő szüleinek családjai kölcsönösen idegenkednek egymástól „noha kíváncsian tapogattak egymás felé, idegesen kapták vissza csigaszarvaikat mihelyt érintkeztek” (52.p.) A kiemelkedni törekvő apát származása miatt lenézi az anya rokonsága: „Mindkét család egy-egy ország volt, külön szokással, egymástól elütő népfajjal; földrajzi határukat is pontosan meg tudtam húzni.”(60. p.)

A sajátban fedezi fel az idegent az emlékező, amikor a felidézett én gondolkodását, cselekedeteit, nyelvhasználatát idegennek érzékeli. „Nagyapa különben velünk magát öregapának hívatta, a nagyanyánkat pedig szülénknek; mindez azonban olyan vastagon népies, hogy ha akkor nyelvem rájárt is, tollam az első parancsra ma még nehezebben veszi a hegyére.” (33. p.) Illyés önéletírásában található példát a nyelv performatív, eseményt, tapasztalatot létrehozó lehetőségének a felismerésére. Példaként említhetem, ahogy a visszaemlékező ismeretlen értelmű szavakkal idegenszerű hatást vált ki, holott e kifejezések jelentése homályban marad az olvasó előtt. „Bregócs. ... A kifejezést a falusiak nem ismerik. Ezt csak valamelyik pusztai társam mondhatta.” (329.p.) A sajátban belüli idegenség megértése, az átváltozások időnkénti kudarc az elbeszélőt identitásának a folyamatos újradefiniálására készíti: „a társadalomban a mélységnek és a magasságnak éppúgy megvan a maga atmoszférája, akár a természetben. Egy-egy hirtelen helyváltoztatás után testileg is pontosan ugyanazokat a tüneteket észleltem magamon, mint amikor bányába szálltam le vagy hirtelen megállt velem a felvonó egy alpesi csúcson.” (242. p.)

¹³ Találhatni példát arra is, hogy az elbeszélő saját családtörténetének derűs mozzanatait fölidézte anekdotikus szemléletet érvényesít. Példaként említhetem az elbeszélő apjának kedvenc történetét a látogatóba érkező Teca néni különös tartózkodásáról. A félreeső szálláshely kiválasztásának magyarázatát kísérő tréfálkozását az elbeszélő felszabadító nyelvi játékként éli újra, az olvasó viszont a megszólaló nyelvet idegennek érzékeli: "Aludni egy világért se jöttek volna be közénk. »Hogy én ezt a szép szobát, - amelyben egy magunk gyártotta rongyszőnyeg is díszlett, - hogy én ezt a gyönyörű hajlékot bebüdösítek?« mondta egyszer valamelyik, amire azért emlékszem, mert apám, jókat nevetve, később gyakran elmesélte. A vacsora utáni társas köradomázásban neki volt az egyik kedvenc története. Észrevette benne a lelki finomságot. »Hát ami azt illeti, Teca néninek igaza volt, mert elég büdös volt«. Ez volt a csattanó.”(171. p.)

Összegésként elmondható, hogy Illyés önéletírása idegenszerű világot tár fel az értelmezés távlatainak felsokszorozásával. Érvényteleníti az ismeretlen tárggyal szembenálló megismerő alany rögzített helyzetét az elbeszélői tevékenység s az olvasás vonatkozásában is. Azt sugalmazza az olvasónak, hogy az idegenség ebben az önéletírásban értelmezés eredménye. Az elbeszélő tevékenysége arra irányul, hogy hozzáférhetővé tegye a másik meg nem értésből fakadó idegenszerűségét.

Az elsajátítás és az idegenség megőrzése közti feszültséget azonban nem képes feloldani az önéletrajzi elbeszélő.

A felemelkedés gyötrelmes szépségéről alkotott példázat keltette várakozást nem teljesíti a mű, amennyiben eldöntetlenül hagyja, mennyiben testesíti meg a visszaemlékező életútja a történelem előtti pusztai létből kiváló fiú mitikus sorsát: „Mentem ahová vittek.” (332.p.) Így szól a zárómondat, de a befogadói fölfogás szabadságát a könyv keserű epilógusa sem képes megszüntetni.